

Şehir ve Cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i

*

City and Community: Syriacs of Mardin or Mardin of Syriacs

İbrahim Özcoşar

Özet

Bu makalede, son yıllarda çok kültürlülük, çok dinlilik söylemleriyle gündeme gelen Mardin-Süryani ikilisi ele alınmaya çalışılacaktır. Çalışmada, şehir ve cemaatin yoğun kesişme noktaları öncelikle Süryanilerin algıları üzerinden değerlendirilecek, ancak başka cemaatlerin varlığı da göz ardı edilmeyecektir. Bunun için, şehir hayatının zorunlu kıldığı cemaatler arası ilişkilere değinilerek "şehir-cemaat" ilişkisinin anlam kazanmasında farklılıkların rolü tarih boyunca Mardin'de varlıkları hissedilen Süryani Ortodoks cemaati üzerinden irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: Mardin, Süryani, Turabdin, cemaat, mahalle.

Abstract

By situating itself beyond the populist anxieties and within the bounds of a strictly academic approach, this article seeks to understand and explain the Mardin-Syriac binary which, in recent years, has entered the public debate through the slogans of multiculturalism and religious diversity. It will assess the frequent and dense intersecting of city and community mainly through the perceptions of the Syriacs but without overlooking the existence of other communities. By touching on the relations between various communities that city life has brought about, the article will examine the role of differences in the valorization of the "city-community" relation via the Syrian Orthodox community whose existence has made itself felt in Mardin throughout history.

Keywords: Mardin, Syriac, Tur-Abdin, community, quarter.

Giriş

Son 20 yıldır Mardin denince akla ilk gelenlerden biri de Süryanilerdir. Şüphesiz, bu ikili beraber anılmalarını haklı kılacak tarihi arka plana sahiptirler. Ancak, son yılların popüler söyleminin çıkış noktası bu tarihi arka plan değildir. Şehri ve cemaati turizm açısından cazip kılmanın gerektirdiği bir pazarlama usulünün yanında postmodernizmin, farklılıkları bir çiçek bahçesine benzeten yaklaşımı, Mardin-Süryani ikilisinin sıkça dillendirilmesindeki başlıca sebeplerdir. “Hoşgörü”, “çok-dillilik”, “çok-kültürlülük”, “çok-dinlilik” sloganlarıyla kulağa “çok hoş” gelen bu söylem, çoğu zaman kullandığı argümanların kendisinden ziyade tahayyülünden bahsetmektedir. Bu bağlamda, popüler yaklaşımlarla Mardin-Süryani denkleminin üzerine kurulduğu zemin de tam olarak böyle bir tahayyülün yansımasıdır denilebilir.

Baştan belirtmek gerekir ki; bu bir dizi şehir tarihi çalışmalarının bir parçası olarak hazırlanmıştır. “Şehir” ile “Süryaniler” arasındaki ilişkiyi anlama çabası çalışmanın temel problemidir. Çalışma, ne Mardin’in sadece veya öncelikle Süryaniler üzerinden ne de Süryanilerin sadece veya öncelikle Mardin üzerinden okunarak tanımlanabilecekleri iddiasında değildir. Ancak tarihsel süreç ele alındığında, biri göz ardı edildiğinde diğerrinin bir şekilde eksik kalacağını göstermektedir.

Çalışma aynı zamanda şehir ve cemaat ilişkisi bağlamında iki temel yaklaşımın örtük bir eleştirisini de hedeflemektedir. Bu yaklaşımların ilki; akademinin Cumhuriyet’ten sonra uzun süren katı merkezci yaklaşımlarının ardından taşrayı, şehri ve farklılıkları (cemaatleri) keşfetmesiyle şekillenmiştir. Bu keşifler bağlamında akademi, şehri ve farklılıkları “yeniden düşünmeye/re-think!” başlamıştır. Bu yeni düşünüşe göre; farklılıklar artık “azınlık” olarak vardılar. Ancak hiçbir zaman asli unsur (veya unsurlardan biri) değildirler. Onlar, şehre eklenmiş duran, şehirle ilişkileri şehrin asli unsurları üzerinden değerlendirilen kesimlerdir. Bu yaklaşımda, Hıristiyanlığın Batı ile özdeşleştirilmesi ve “İslam coğrafyası” olarak adlandırılan coğrafyadaki Hıristiyanların bu coğraf-

yaya ait olmadığı şeklindeki olabildiğince *ahistorical* bakış açısı oldukça etkilidir. Buna göre; Müslüman olmamak daha baştan itibaren coğrafya ile bir yabancılık ilişkisi kurulması anlamına gelmektedir. Bakışların toplandığı alan “geçmiş” olmasına rağmen, değerlendirmelerde genel olarak modern dönem ve sonrasının zihin dünyasının etkili olduğu görülmektedir. Bu tenakuzun sonucu ise gerçeklerden olabildiğince uzaklaşmaktır. Bu sebeple çalışmada, Türkiye gibi bir imparatorluk bakiyesindeki yerleşik algıların ötesine geçilerek, “cemaat” modern algının dayattığı şekliyle “azınlık/ekaliyet”, şehirle ilişkisi “nesne” olmaktan öteye geçmeyen topluluk olarak değerlendirilmeyecektir. Bu yönüyle şehirle ilişkisinin şekil ve boyutunu “özne/ler/in” belirlediği ve şehrin asli unsuru ol(a)mamış bir cemaatten bahsedilmeyecektir.

İkinci yaklaşım post-modern ve post-kolonyal anlayışların ürünü olarak ortaya çıkan; bir dönemin ihmal edilmişlerine daha fazla önem verme anlayışıdır. Bu yaklaşım çerçevesinde, ihmal edilmişlere (cemaatlere ve farklılıklara) o kadar fazla anlam yüklenmiştir ki, başka sorunların aşılması için de, ara/aracı form olarak görülmüşlerdir. Hatta daha ileri bir düzeyde bazı ideolojik kaygıların onlar üzerinden icra edildiği nesnelere dönüştürülmüşlerdir. Bu yaklaşımın temel söylemi ise birlikte yaşama kültürüdür. Ancak “birlikte yaşanılanlar” aslında merkeze konan “bizle yaşaması” gerekenler olarak kullanılmıştır. “Biz” o kadar güçlü merkezdir ki, şehrin hep asıl sahibi olarak kalmıştır. Öyle ki; onlar şehrin asıl sahipleri, biz sonradan geldik şeklinde kendince bir özür beyan eden söylemler bile kendi içinde problemler içermektedir. Bundan dolayı bu çalışma; cemaati, şehirdeki her faaliyetin tek ve belirleyici “özne”si kılma çabasına da dönüşmeyecektir.

Çalışmada, şehir ve cemaatin yoğun kesişme noktaları öncelikle Süryanilerin algıları üzerinden değerlendirilecek, ancak başka cemaatlerin varlığı göz ardı edilmeyecektir. Bunun için, şehir hayatının zorunlu kıldığı cemaatler arası ilişkilere değinilerek “şehir-cemaat” ilişkisinin anlam kazanmasında farklılıkların rolü tarih boyunca Mardin’de varlıkları

daha fazla hissedilen Süryani Ortodoks cemaati üzerinden irdelenecektir.

Süryaniler Kimdir? Tanımlar-Kavramlar

“Süryaniler kimdir?” sorusuna verilen cevapların genellikle “Süryani” kelimesinin etimolojik incelemesiyle başladığı görülmektedir. Buna göre; Süryani kavramı coğrafi olarak, tarihi olay ve kişiler üzerinden veya filolojik açıdan farklı kökenlere dayandırılabilir (Şimşek, 2003, s. 22). Çok farklı rivayetlere sahip bu açıklamaların belki de tek ortak noktası hepsinin Mezopotamya menşeli olmasıdır. Ancak bu açıklamalar Süryanilerin kim oldukları sorusuna açık bir cevap vermekten de uzaktırlar. Soru daha da belirginleştirildiğinde, iki farklı açıklama ile karşılaşılır: *Din üzerinden kilise merkezli tanım ile etnisite üzerinden milliyet merkezli tanımlar*. Bu tanımların göze çarpan özelliği, dini ve etnik olarak ya bir çekingenliğin ya da aşırılığın etkisinde kalınarak yapılmış olmalarıdır. Bu aşırılık veya çekingenliğin temelinde, on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Süryanilerin din merkezli bir toplumdan millet merkezli bir topluma doğru yaşadıkları değişim sürecinde, muhafazakâr kesim ile milliyetçi kesim arasında yaşanan zıtlaşma yatmaktadır.

Bu tartışmalar sonucunda, Süryanilerin kökenine dair üç teori ortaya atılmıştır. Bunların ilki Süryanilerin kökeninin Aramî olduğu şeklinde ki, daha çok kilise taraftarlarınca savunulan muhafazakâr/geleneksel görüştür. İkincisi, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batılılarca ortaya atılan, günümüzde de özellikle Avrupa ve Amerika'ya göç eden kilise dışında sivil/laik anlayışta Süryaniler tarafından savunulan Süryanilerin kökeninin Asurî olduğu şeklindeki görüştür. Üçüncü görüşe göre ise, Süryaniler İsa'dan önceki Mezopotamya halklarının devamından başka bir şey değildir. Bu görüşe göre; Süryaniler sadece ne Asurlu, ne Babilli, ne Keldanî, ne de Aramîdirler. Süryanilik tüm eski Mezopotamya halklarının kültürel temelini dayanan ve bu arada Helenistik Uygarlığı da özümseyerek ortaya çıkmış bir sentezdir (Bilge, 1996, s. 10).

Süryanileri kökenlerine dair bu ihtilaflara rağmen tarih boyunca Süryaniler denince etnik kökenden çok, Süryani geleneğine uygun olarak dinî hizmetlerini yapan veya bu geleneğe bağlı olan kiliseler ve mensupları kastedilmiştir. Bu kiliselerin hepsi kendilerini birinci yüzyılda Antakya'da havarilerce kurulan kilisenin devamı sayarlar. Süryani Kilisesi kapsamına şu kiliseler girmektedir: Süryani Ortodoks Kilisesi (*Süryani Kadimler veya Yakubîler*), Süryani Nasturî Kilisesi, Marunî Kilisesi, Keldanî Katolik Kilisesi, Süryani-Katolik Kilisesi, Süryani Melkit Kilisesi (Sonyel, 2001, s. 2).

Tarihsel Arkaplan: İddia ve Gerçek Arasında Şehri Kurmak

Şehir ve cemaat ilişkisinin başladığı nokta şehrin kuruluşudur. Özellikle, farklılıkların olduğu bir şehirde kurucu olmak avantaj olarak algılanır. Modern dönem sonrasında etnisite üzerinden oluşturulan kimlikler, kendilerini tarihi rolleri üzerinden ispatlamaya girişirlerken kurucu rollerini ön plana çıkarmışlardır. *İlk sahipler, sonradan gelenlerden* daha fazla hak sahibi görülmüştür. Süryaniler de modern dönemde benzer bir anlayışla hareket etmişlerdir. Ancak modern dönemin şekil ve içerik açısından etnisiteyle ilişkilendirilen "sahiplenme" anlayışının, modern dönem öncesinde olmadığı söylenemez. Dayanaklar ve ilişkilendirme sebepleri farklı da olsa, her dönemde sahiplenmenin değişik şekillerinin olduğu kabul edilebilir. Şehir de kurucu, özellikle de iktidar sahibi cemaatlerin tepkisini çektiği dönemlerde muhtemelen sadece cemaat içinde dillendirilen bir söyleme dönüşmüştür. Özellikle on dokuzuncu yüzyıla kadar mevcut iktidarda herhangi bir değişiklik olma ihtimalinin bulunmaması "kurucu" söyleminin cemaat içi bir söylem olarak tutulmasına sebep olmuş olmalıdır.

Süryaniler için Mardin'in kurucu unsuru (ya da unsurlarından biri) olma, tarihi açıdan göz ardı edilebilecek bir iddia değildir. Mardin henüz şehir olmadan önce başlayan bu ilişkiyi, sadece Mardin üzerinden değerlendirmek doğru olmaz. Mardin'i de içine alan ve Süryaniler için "kut-

sal" sayılan Turabdin üzerinden, Mardin-Süryani ilişkisini değerlendirmeye başlamak daha doğru olacaktır. Turabdin ile ilgili ilk yazılı kaynaklar M.Ö. onüçüncü yüzyıla kadar uzanır (Brock, 1999, s. 24). Turabdin¹ coğrafya olarak ismini doğunun eski topluluklarından, kelimenin etimolojisine bakıldığından Süryanilerin atalarından almıştır. Dördüncü yüzyıldan itibaren ise bölgede kurulan manastırlarda yaşayan rahiplere atfen "Tanrı'nın hizmetkârlarının dağı"na dönüşmüştür. Hıristiyanlık ikinci yüzyılın başlarından itibaren Turabdin'de yayılmış olmakla birlikte, Turabdin'i Süryaniler gözünde önemli kılan asıl unsur dördüncü yüzyılda manastırların kurulmasıdır. Bu manastırlar bir yandan inziva hayatı için gerekli şartlara/çevreye haiz (Çelik ve Şükran, 2012, s. 494) diğer yandan çevresindeki Hıristiyan köylerin zor günlerde sığındıkları bir kale veya ibadetler için toplanıp bu arada istişare ettikleri mekânlara dönüşmüştür (Hollerweger, 1999, s. 17).

Manastır hayatı bölgede Hıristiyanlık anlayışını etkileyen en önemli unsurlardan biridir. Bu bağlamda Palmer'in (1999, s. 37) de değindiği gibi "Turabdin'de Hıristiyanlığın kentsel bir olgu olup olmadığı?" sorusu coğrafi olarak uzun süre Turabdin'in bir parçası sayılan Mardin'in şehir olmasıyla doğrudan ilişkili görülebilir. Bu soru Hıristiyanlığın bölgeye girdiği ilk yüzyıllar ve ardından yaşananlar ile açıklanabilir. Roma'nın Hıristiyanlığı kabul ettiği dördüncü yüzyılın başlarına kadar, resmen kabul göremeyen bir din olarak bölgeye "kaçak yollardan" giren Hıristiyanlık, Roma'nın Hıristiyanlığı kabul etmesinin ardından kısa bir süre sonra meşru bir zemin bulmuştur. Ancak bu kısa sürenin ardından, devletin kiliseyi kendi denetimine alma çabaları ve Süryani Kilisesinin buna karşı çıkan tarafta yer alması yeni bir kaçaklık durumu doğuruyordu. Bu sebeple Turabdin'de Hıristiyanlığın uzun süre kentsel bir olgu olamadığını kabul etmek gerekir.

Şehri de içine alan daha geniş bir coğrafya ile tarihi bağ kurmuş olmanın, şehri sahiplenmede daha sağlam bir argüman oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ama yine de şehri, bizatihi kurmuş olmanın yeri farklıdır.

¹ Süryanice de Tur: Dağ. Abd: kul-hizmetkâr anlamına gelmektedir.

Mardin'in bir şehir olarak ortaya çıkmasına dair iki görüş öne sürülmektedir. Her iki görüşte de Süryaniler önemli bir yere sahiptirler. Zayıf kabul edilebilecek ilk görüş, Mardin'in M.Ö. onbirinci yüzyılın ortalarında Süryanilerin atası Aramiler tarafından kurulan bayındır bir şehir olduğu iddiasıdır (Şümeysani, 1987, s. 10). Ancak bu görüşü destekleyecek ciddi hiçbir veri yoktur. İkinci görüş ise, Mardin'in dördüncü yüzyılda Nusaybin ile Diyarbakir arasında bir ara karakol olarak kurulduğu ve uzun süre kale olarak kaldığıdır. Roma-Sasani savaşlarını anlatan Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus "Maridel" ismiyle Nusaybin ile Diyarbakir arasında kaleden bahseder. Marcellinus'un, Maridel'den Nusaybin ile Diyarbakir arasındaki yolu tarif ederken bir nevi işaret taşı olarak bahsetmesi, kalenin bir kaynakta adının ilk kez kullanıldığı bu dönemde, sıradan bir askeri karakol olmanın ötesinde anlam taşımadığını gösterir (Özcoşar, 2007, ss. 203-204).

Bu dönem muhtemelen, Süryanilerin kale etrafına manastırlar kurarak ilk yerleşim oluşturmalarına denk gelir. Bu konuda, en önemli bilgi 350'de Nusaybin kuşatıldığında, Mor Efrem yazdığı bir şiirin son mısrasında "aşağıda kalelerin ardına sürüldük" derken (*kaleler kelimesinin karşılığı olarak şiirde Mardin kullanılır*) muhtemelen Mardin'e ilk yerleşmeye dair bir göndermede bulunur (Palmer, 1999, s. 38). Bazı modern Süryani kaynakları aynı yüzyılda Mardin'de bir piskoposluğun olduğundan bahsederlerse de, yine aynı kaynaklar Mardin çevresinde kurulan ilk Süryani manastırını (*Mor Mihayel Kilisesi ve Burç Manastırı*) beşinci yüzyılın sonlarına tarihlendirerek çelişkiye düşerler. Altıncı yüzyılda, yaklaşık dört yüzyıl sonra şehir surlarının için de kalacak olan, Mort Şmuni Manastırı'nın inşa edilmesi, manastırların şehirlerden ve yerleşim yerlerinden uzak inşa edilmesi kuralı göz önüne alındığında, şehre dair bir emare olmadığını göstermektedir. Yedinci yüzyılın hemen başlarında, Sasani baskısıyla kaleyi boşaltan Roma askerlerinin yerine bu manastırlardaki rahipler yerleşmiş ve Mardin bir rahipler kalesi olmuştur (Akyüz vd.,1998, s. 32).

Yedinci yüzyılda başlayan İslam hâkimiyetinin ilk yüzyılları, İslam kaynaklarındaki yansımalara bakılırsa, Mardin için oldukça sönük geçmiştir. Onuncu yüzyıla kadar, çok az kaynakta hakkında bilgi verilen Mardin ya bir "kale" veya "kure" (*köyden biraz büyük yerleşim alanı*) olarak geçer (Acar, 2006, ss. 85-86). Ancak kaynaklar bu tarihten sonra Süryaniler açısından adeta susar. Onuncu yüzyıldan itibaren art arda gelen Hamdani, Büveyhoğulları, Mervani, Selçuklu dönemleri ile artık şehirden medine olarak bahsedildiği hatta başkent olduğu Artuklu dönemi ve ardından gelen Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi dönemleri boyunca kaynaklar Mardin'deki Süryanilerden nerdeyse hiç bahsetmez (Özcoşar, 2007, ss. 206-207). Kaynakların yoğunlaştığı siyasi gelişmeler ve bu gelişmelerde Süryanilerin nerdeyse hiç rolünün olmaması bunun en önemli sebebidir.

Bu süreçte yaşanan en önemli gelişme Mardin yakınlarındaki Deyruzzafaran Manastırının Süryanilerin patriklik merkezi haline gelmesidir. Süryanilerin ilk patriklik merkezi M.S. 38 yılında Antakya'da kurulmuştur. Daha sonraları Halep, Malatya, Diyarbakır'daki bazı manastırlar da patriklik merkezi olarak kullanılmıştır. Siyasi dalgalanmaların yoğun yaşandığı coğrafyada patrikler sık sık merkez değiştirmiştir. 1293 yılında Patrik Filüksinos Nemrut'un Deyruzzafaran Manastırında vefat etmesi üzerine yerine geçen Patrik Mor İgnatios Yusuf Bar Vahap sürekli ve resmen Deyruzzafaran'a yerleşmiş ve Mardin yakınlarındaki bu manastır cumhuriyete kadar Süryani Ortodoksların patriklik merkezi olmuştur (Akyüz, 1997, ss. 35-36). Süryanilerin hem dünyevi hem de uhrevi idarecileri olan patriğin, Mardin yakınlarına taşınması kuşkusuz Süryaniler nezdinde Mardin'in önemini arttıran bir husus olmuştur.

Mardin kalesinin şehre dönüşme sürecinde Süryanilerin etkisi ne olmuştur? Şüphesiz manastırlar kalenin eteklerine toplulukları çeken ilk unsurlar olarak büyük öneme haizdiler. Ancak manastırların münzevi hayat tercihi, daimi yerleşim açısından uzun süre tersi bir etkiye de sahip olmuş olabilir. Bu yönüyle şehir kurma iradesinin manastırlardan çok kaleye hâkim olan siyasi iradenin ürünü olarak ortaya çıkmış olma

ihtimali yüksektir. Buna rağmen, şehirleşmenin ilk aşamalarında manastırlarına yakın olmayı seçen Süryani nüfusun önemli etkisi olmalıdır. Bu etki, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar şehirde en yüksek nüfus olma avantajıyla birleşince, cemaatin belleğinde “kurucu” olma özelliğini sürekli kılmıştır.

Bir Temellük Aracı: Şehre İsim Vermek

İsim vermek sahiplenmenin, ilk araçlarından biri olarak kabul edilebilir. Tüm klasik toplumlarda “*isim vermiş olmak*” sahip olmanın en önemli göstergesidir. İsimlendirme, Süryanilerin Mardin ile kurdukları ilişkide en çok kullanılan argümanlardan biridir. Süryanilere göre; Mardin ismine dair birçok rivayet arasında “mantığa ve tarihe en uygun düşen(ler)i” (Dolabani, 1972, s.17) Süryanice olanlardır. Bu rivayetlere göre; Mardin isminin kökeni Süryanice kaleler anlamındaki “Merdin”dir. Şehre bu ismin verilmesinin sebebi, kendi kalesiyle birlikte Kalatılmar, Arur ve Erdemeşt kaleleri gibi birçok kalenin yakınında bulunmasıdır.

Bu açıklamanın yanında klasik Süryani kaynaklarında da Mardin için kale anlamında “Merdö” veya “Merdî” şeklindeki isimler sıkça kullanılmakta ve bu isimler üzerinden şehir Süryani tarihiyle ilişkilendirilmektedir. Mardinli olduğu rivayet edilen Mar (aziz) Abhay’ın (350-460) hayat öyküsünde Mezopotamya’nın Merdi bölgesindeki Rakman köyünde doğduğu yazılır. Altıncı yüzyılda Mar Yakup tarihini yazan Mar Yuhanna da, Süryanilerin üç episkoposluk merkezinden biri olarak “Merdö Dağını” nakleder. Yine yedinci yüzyılda Mardinli Keşiş Addey ile Urfa metropoliti III. Yakup’un yazışmalarında “bizim Mirdo kalemiz” ifadesi yer alır (Dolabani, 1972, ss. 17-18).

Şehirde Yaşamak: Mahalleler

Mardin-Süryani ilişkisinde mekânı kutsal kılan manastırların etkisi yadsınmaz. Şüphesiz manastırlar mekânın kutsallaştırarak sahiplenilme-

sinde ilk basamakları oluşturmuşlardır. Ancak mekânı şehre dönüştürmenin yolu, günlük yaşamın tüm ihtiyaçlarının karşılandığı birimleri oluşturmaktan geçmektedir. Bu dönüşümde temel birimler, iktidarın simgesi kale ile şekillenmesinde ahalinin daha etkin olduğu mahallelerdi.

Osmanlı öncesi Mardin'in şehir olarak şekillenmesiyle ilgili çok az kaynağa sahip olduğumuzu itiraf etmek gerekir. Birçok kaynak bu konuda çok genel ifadeler kullanır. Siyasi konulardan fırsat bulup şehirden kısaca bahsetme gereği hisseden İbn-i Şeddad bile on ikinci yüzyılda şehri "kale, sur, kalenin içindeki saraylar, çarşılar, hanlar, hamamlar ve türbeler"den ibaret olarak tanımlar (Şümeysani, 1987, s. 32). Osmanlı dönemine ait şehri detaylı okumamıza izin veren kaynakların varlığı, önceki dönemleri de Osmanlı dönemi üzerinden okumaya zorlamaktadır.

Osmanlı dönemi şehir-mahalle anlatısı klasik bir tasnife dayanır. Bu tasnife göre Osmanlı şehirlerinde mahalleler "Müslüman mahalleler" ve "gayrimüslim mahalleler" şeklinde kesin bir ayrıma sahiptir. Ancak bazı ılımlı şehirlerde "karışık mahalleye/mahallelere" rastlanabilir. Osmanlı dönemi şehir tarihi araştırmalarının klişesi haline gelmiş bu tasnifin en azından Mardin ölçeğinde hayat pratikleriyle uyuşmadığını söyleyebiliriz. Mardin mahalleleriyle ilgili yapılan araştırmalar tek bir cemaate has mahallelerin olmadığını göstermektedir (Özcoşar, 2008, ss. 262-278). Bununla birlikte bir cemaatin daha etkin olduğu mahallelerin varlığı yadsınamaz. Bu mahallelerin şehir içinde konumlanışları, büyüklükleri, nüfusları ve daha birçok veri üzerinden cemaatlerin şehir ile ilişkileri anlaşılabilir.

Osmanlı fethinin hemen ardından yapılan tahrirlerde Mardin'in 9 mahalleye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Göyünç, 1991, s. 97). Bu mahalleler; kalenin yamaçlarında yer almakta olup dönemin yerel kaynaklarında ve halk arasında "beden" olarak isimlendirilen bir sur ile çepeçevre kuşatılmıştır (Aydın vd., 2001, s. 122). Ondokuzuncu yüzyılın başlarına gelindiğinde Mardin'de mahalle sayısının 13'e çıktığı görülmektedir.

Emineddin Mahallesi, Babu'l-Cedid Mahallesi, Tekye Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi, Şeyh Çabuk Mahallesi, Şeyh Şeyhullah Mahallesi, Şehidiye Mahallesi, Göllasiyan Mahallesi, Latifiye Mahallesi, Medrese Mahallesi, Meşkin Mahallesi, Necmeddin Mahallesi (Abdulgani Efendi, 1999, s. 220).

Bu mahalleler içinde Süryanilerin yoğun yerleşim alanlarının, kilise ve manastırlarının dağılımıyla orantılı olduğu görülmektedir. Bu arada göze çarpan en önemli husus şehrin kaleye yakın eski yerleşim alanlarında Süryanilerin yerleşik olmasıdır. Süryanilerin yoğunlaştığı mahallelerin başında, on dokuzuncu yüzyıldaki isimleriyle, Şara ve Kıssis mahalleleri gelmektedir. Her iki mahalle de her açıdan şehrin tam ortasında yer almaktadır. Şara Mahallesi Mardin'de Süryani Ortodoksların en aktif kullandıkları Kırklar Kilisesini barındırmaktadır. Süryani patriklerinin yazlık patrikhane olarak kullandığı bu kilisenin çevresi neredeyse tamamen Süryani ailelerden oluşmaktadır. Kıssis Mahallesi ise on dokuzuncu yüzyıla kadar Süryani Ortodoksların önemli bir merkezi iken, on dokuzuncu yüzyılda Katolik misyonerlerin merkezi haline gelmiş ve Ortodoks-Katolik çatışmasının en yoğun yaşandığı mahalle olmuştur. Bu iki mahallenin ardından Süryani nüfusunun en fazla olduğu mahalle şehrin batısındaki Meşkin mahallesidir. Dördüncü yüzyılda inşa edildiği rivayet edilen, ancak bugün kalıntılarına rastlayamadığımız Hammara Manastırının bu mahallede yer aldığı tahmin edilmektedir. 1884'te Süryani Katolikler tarafından Mar Efrem Manastırının bu mahallede inşa edilmesi Süryani nüfusunun yoğunluğunu göstermesi açısından önemlidir. Şehrin doğusundaki Babussavur Mahallesinde 1857'de, Kıssis Mahallesi'nin hemen güneyindeki Latifiye Mahallesinde 1904'te, şehrin kuzeydoğusundaki Göllasiyan Mahallesinde 1914'te birer yeni kilisenin inşa edilmiş olması bu mahallerde de Süryanilerin nüfus yoğunluklarına işaret etmektedir. Süryanilerin Şehidiye, Şeyh Çabuk, Babu'l-Cedid, Cami-i Kebir, Tekye mahallelerinde kiliseleri olmamasına rağmen, kiliselere ait vakıflar bulunmaktadır. Şara ile Kıssis mahalleleri arasındaki Baş Mahallesi ise yoğun olarak Ermeniler yaşamaktadır. Şehrin surlarının son

noktasındaki Eminateddin ve Necmeddin mahalleleri ile Zinciriye Medresinin bulunduğu Medrese Mahallesinde Müslüman nüfusun yoğunluğu daha fazla olmakla birlikte yer yer bazı Süryani ailelerine de rastlanmaktadır (Özcoşar, 2008, s. 270).

Süryanilerin şehrin mahallerine dağılımları, bir bütün olarak şehre ne kadar nüfuz ettiklerini göstermesi açısından önemlidir. Aslında bu durum şehirdeki diğer iki büyük cemaat olan Müslümanlar ve Ermeniler için de geçerlidir. Süryanileri, diğer iki cemaatten ayıran temel özellik, kalenin eteklerinde doğudan batıya uzanan şehrin ilk yerleşim alanlarında yoğunlaşmış olmalarıdır.

Komşuluk, Hemşehrilik ya da Ötekilik

Farklı cemaatlerin yaşadığı şehirlerde dini ve cemaatsel bağlar kuşkusuz etkilidirler. Ancak bu, başka bağların yok sayıldığı anlamına gelmez (Faroqhi, 2000, s. 164). Birlikte yaşamın gereklilikleri bazen, cemaate mensup olmanın gerekliliklerinin önüne de geçebilmektedir. Mardin, Müslümanların iktidarında, İslam Hukukunun uygulandığı bir şehirdir. İslam Hukuku, Müslüman olmayanları, Müslümanlardan ayıran bazı sosyal yükümlülüklerle mükellef tutmuştur (Eryılmaz, 1996, s. 54). Klasik dönemde tüm Osmanlı ülkesinde uygulandığı iddia edilen bu yükümlülükler Müslüman olmayanların ne renk elbise ve ayakkabı giyebileceğinden, ata binmelerinin yasak olmasına kadar günlük hayata dokunan bir dizi kurallar içermektedir. Osmanlı dönemi Mardin'inde cemaatler arası ilişkilerde bu gibi kuralların göz ardı edildiğine dair bazı örnekler bulunmaktadır. 1826 yılında Mardin'e gelen Buckingham, gayrimüslimlerin ata bindiklerinden, bunun Müslüman halkın tepkisini çekmediğinden, hâlbuki böyle bir davranışın o dönemde Şam'da bile Müslümanları öfkeli kılacağından bahsetmektedir (Aydın vd. 2001, s. 310).

Aynı şehri, aynı mahalleyi paylaşan hatta bazen evleri sadece birbirinden ortak bir duvarla ayrılan farklı cemaatten komşuların, farklılıklarını bir çatışma sebebi olarak görmeleri hayati çekilmez hale getirebil-

mektedir. Her gün değişik vesilelerle karşı karşıya gelmek zorunda olan komşular için farklılıklar, hayatı yaşanılabilir kılmak için “katlanılması” gereken bir özelliğe dönüşmüş olmayı gerekli kılmaktadır. Osmanlı dönemi mahkeme kayıtları bu ilişkilere dair detaylı örnekler sunmaktadır. Genellikle sorunların kayıt altına alındığı bu kaynaklar, farklı bir bakış açısıyla sorunların temelinde dini farklılıkların yatmadığını göstererek bir anlamda uyumu da gözler önüne sermektedir. Bu kayıtlara göre; Hıristiyanların Müslüman komşularıyla, aynı veya farklı mezhepten Hıristiyanların birbirleriyle ve Müslümanların kendi aralarında yaşanan sorunlarda bir farkın olmadığı görülmektedir.

Mahkeme kayıtları incelendiğinde aynı mahallede yaşayan komşuların birbirleriyle ilişkilerinde en büyük sorunlardan birinin; evlerin sınırları ve yükseklikleriyle ilgili olduğu görülmektedir. Komşular arasında sınır ihlallerinin genellikle mahkemeye intikal ettiği ve mimarbaşı veya “ebniyeye vâkif” kişilerin bilirkişi olarak görevlendirilip olay mahallini inceleyerek verdikleri karar sonrasında meselenin çözüldüğü görülmektedir. Örneğin; Kissis Mahallesi sakinlerinden Emsih veledi Cerco evinin batısında yeni bir mutfak/matbah inşa etmeye kalkınca komşusu “Derviş b. Halil nam sagir ve validesi” tarafından engellenmiş ve bunun üzerine mahkemeye başvurmak zorunda kalmıştır. Mahkeme tarafından Mimarbaşı Sado’nun başında bulunduğu bir heyet olay yerini incelemekle görevlendirilmiştir. Bu heyet, Emsih’in Derviş’in evine “beş parmak tecavüz” ettiğini tespit etmiş ve bilirkişi heyetinin bu görüşü üzerine mahkeme davacı Emsih’in “tenbih edilmesine” karar vermiştir.

Benzeri bir olay daha ilginç bir şekilde bu tür olaylarda bilirkişi heyetinin başkanı olarak görevlendirilen Mimarbaşı Sado’nun şikâyet edilmesidir. Kissis Mahallesinden Kürkcü Amos veledi Osi, komşusu Mimarbaşı Sado veledi Maksi Melki’yi “evinin kenarında yaptığı duvarla benim menzilime tecavüz etmiştir” diyerek mahkemeye şikâyet etmiştir. Mahkeme tarafından, bilirkişi heyeti olarak mimarbaşı halifelerinden Hacı Yusuf ve Cerco veledi Baho başkanlığında bir grup gönderilmiştir. Mimarbaşı Sado şikâyet konusu yerin kendi mülkü olduğunu gayrimüs-

lim şahitlerle ispat edince davacı davasından men edilmiştir (MŞS 243, 5 Şevval 1273). Bu tür davalar, evlerin sınır ve duvarlarına özel bir önem verildiğini göstermektedir. Öyle ki; komşunun aynı cemaatten hatta yakın akraba olması bile durumu çok fazla değiştirmemektedir. Eminneddin Mahallesinden Hanna veledi Bogos, aynı zamanda komşusu olan yeğenin inşaa ettikleri duvarla kendi hanelerine tecavüz ettiği iddiasıyla mahkemeye başvurabiliyordu (MŞS, 243, 19 Muharrem 1274). Necmeddin mahallesinden Behi ve Loli kardeşler kendileri gibi Süryani Ortodoks olan komşularının yaptıkları duvar sebebiyle mutfaklarının yıkıldığından şikâyet ettiklerinde, komşuları duvar yapacaklarını onlara söylediğini şahitler aracılığıyla ispat etmek zorunda kalmıştır (MŞS 270, 11 Zilkade 1296).

Komşular/hemşehriler arasında yaşanan daha ciddi sorunların "araya muslihun girmesi" veya "diyet" yoluyla çözülme yoluna gidildiği görülmektedir. Babu'l-cedid Mahallesinde Amos veledi Yasev aynı mahallede Maksî Nano veledi Cercis Said'in bundan on gün önce asa ile parmağını kırdığından diyet için dava açmıştır. Nano inkâr edip kendisi de "beyyine" gösteremeyince davasından men edilmiştir (MŞS 243, Selh-i Muharrem 1273). Göllasiyan Mahallesinde "Yakubî milletinden sağ gözü külliye görmez Lösiye nam baliğanın er karındaşı", komşuları Katolik milletinden Cercis bin Seci'nin üzerine, "ben, kız kardeşim ve babam bir akşam evimizde otururken Cercis elinde asa ile gelip kız kardeşimin gözüne vurup asa ile kör etti" diye dava etmiş ancak muslihunun araya girmesiyle 2.500 kuruşa sulh ettiklerini ve bunun kayda geçirilmesini istemiştir (MŞS 270, 23 Zilhicce 1295).

Benzer başka kayıtlar cemaat fanatizminin olmadığına dair örnekler de sunmaktadır. Tekye Mahallesinde bir Müslüman'ın "otuz batman sabununu" çalan bir Hıristiyan, yine kendi cemaatinden birileri tarafından şikâyet edildiği ve bu kişilerin mahkemede kendi dindaşları aleyhine şahitlik yaptığı görülmektedir (MŞS 201, 25 Safer 1271). Mardin'de gayrimüslim bir kadının komşusu olan başka bir gayrimüslimle olan davasında vekil olarak bir Müslüman'ı tayin ettiği görülmektedir (MŞS

235, 7 Rebiülevvel 1275). Cami-i Kebir mahallesinde Katolik bir kadın ölen kocasının alacaklarını tahsil için bir Müslüman'ı vekil tayin etmiştir (MŞS 234, 4 Zilhicce 1288). Tekye Mahallesinde Lütfiye Hatun isimli Müslüman kadın, eşinden boşandıktan sonra bazı mallarını alamadığına dair açtığı davada dava vekili olarak Süryani Kadim Abdulahad Efen-di'yi seçmiştir (MŞS 220, 20 Zilhicce 1315). Aynı şekilde Müslümanlarla ilgili davalarda da bir Keldanî ve Süryani Katolik "vekil-i müseccel-i şer'i" olarak görev yapabiliyordu.

Ondokuzuncu Yüzyıl: Şehri ve Cemaati Yeniden Düşünmek

Yukarıdaki örnekler, şehri sahiplenmenin farklı cemaatleri tamamen yok saymak anlamına gelmediğini göstermektedir. Ama aynı zamanda kendi kimliğini saklama gibi bir ürkeklik de göze çarpmamaktadır. Yine de bu göstergeleri farklı sebeplere dayandırmak ve yorumlamak mümkündür. "Sahiplenmek", başka sahiplere rağmen, ortakların sahipliğini de kabul ederek sahiplenmek mi, yoksa içten içe tek sahip olduğunu düşünüp, bunu ilan etmek ve gereğini yapmak için uygun koşulların oluşmasını bekleyen bir "sahiplenmek" mi? Süryaniler açısından değerlendirildiğinde; hiçbir zaman iktidar ol(a)mamış bir cemaatin, kendini ne derece şehrin asıl sahibi olarak görürse görsün, farklı cemaatlere karşı bununla ilgili bir dayatma içine girmesi mümkün müydü? Mümkün olsaydı dayatma olabilir miydi? Tüm bu sorularla ilgili söylenebilecek ilk şey; bu soruların bizim durduğumuz yerden, modern dönem ve sonrasının etkisindeki algımızın ürünü olduklarıdır. Bu soruların modern dönem öncesinde karşılıkları var mıydı? Tarih biliminin bu soruya kesin cevap vermesi mümkün görünmüyor. Ama şu bir gerçektir ki, modern ve postmodern dönemler bu soruları sordurtacak bir süreci de beraberinde getirmektedir. Sürecin ortaya çıkardığı cemaat/azınlık mensubu profili klasik dönemlerle kıyaslandığında çok farklı bir tablo ortaya çıkarmaktadır. Maalof'un yüzyılımızın başında bir azınlık mensubunun ruh halini anlatan tasviri bu profile dair önemli ipuçları verir:

“Bir azınlık mensubu farklılığını gözler önüne sermek veya bayrak gibi taşımaktan çok üstünü örtmek eğilimindedir. Ancak köşeye sıkıştırıldığında -ki bu eninde sonunda mutlaka olur- kimliğini ortaya koyar. Bir azınlık mensubunun kendi insanların yüzyıllardır, bin yıllardır şimdi hâkim konumdaki cemaatlerin ortaya çıkmasının çok öncesinden itibaren yaşadıkları bir toprakta kendini birden yabancı hissetmesi için bazen bir tek söz veya bakış yeterli olur. Bu gerçeklik karşısında herkes kendi meşrebine göre –utangaç, hınçlı, uşakça veya kabadayıcı- bir tepki verir” (2012, s. 354).

Mardin ve Süryanilerin bu süreçten etkilenmeye başlaması, nispeten erken bir döneme, onsekizinci yüzyılın sonlarına rastlar. Genel kanaatin aksine sürecin başlangıcının Süryanilerin Müslüman komşularıyla yaşadıkları sorunlardan kaynaklanmadığı görülmektedir. Misyonerler ve kendi cemaatlerinden ayrılarak Katolikliği seçenlerle yaşadıkları sürtüşmeler Süryani Ortodoksların, modern dönemin savunmacılık ile çatışmacılık arasında gidip gelen azınlık psikolojisine bürünmelerinin başlangıç noktasını oluşturmaktadır.

On sekizinci yüzyılın sonlarında, papa destekli misyonerlerin çalışmalarıyla cemaatin fiilen ikiye ayrılması, Katolik Süryanilerin eski cemaatlerinin mal varlıkları üzerinde hak iddia etmesi çatışmalara sebep olmuştur. Bu çatışmalarda Katolik Süryaniler şehri terk etmeye zorlanmış ve bu zorlama karşısında Katolik Süryanilerin bir kısmı Halep'e göç etmek zorunda kalmışlardır (Master, 2012, s. 44). Halep'i Mardin'den farklı kılan, Katoliklerin koruyucusu bir Fransız konsolosunun bulunması ve geniş ticaret hacmiyle yeni iş imkânlarına sahip olmasıdır. Mardin'de kalan Süryani Ortodokslar ise kendilerine ait olanı savunurlarken, bunlar için gerekirse çatışabileceğini de öğrenmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyılda, etno-dinsel cemaate dayalı Osmanlı siyasal sisteminin ve aynı zamanda bütün bir cemaat kimliği simge ve önceliklerinin değişmesi, Süryanilerin şehirle ve şehirdeki farklılıklarla kurdukları ilişkileri de etkilemiştir. Bu süreçte önemli bir değişiklik de şehir yönetiminde meydana gelen değişimdir. Şehirde yönetime dair tüm birim-

lerde Müslüman olmayan cemaatlerden de temsilci bulunması zorunluluğunun kabul edilmesi ile on dokuzuncu yüzyıla kadar sadece yönetilen konumdaki Süryaniler ve diğer cemaatler, yönetime bir noktaya kadar ortak olmuşlardır. Ancak bu kez de cemaatler kendi aralarında kimin/kimlerin temsilci olacağını tartışmaya başlamışlardır. Diğer taraftan Müslümanlar da bu yeni durumu pek hazmedememişlerdir. Süryaniler artık sadece, Misyonerler ve Katoliklerle değil, bir yandan şehrin Hıristiyan temsilcisi olmak için Ermenilerle diğer yandan iktidar olma bakımından “millet-i hâkime” konumlarını kaybetmenin acısını yaşayan Müslümanlarla karşı karşıya gelmişlerdir.

Bu değişiklikler şehre yaklaşımı değiştiren bir anlayışı da beraberinde getirmiştir. Bu yeni anlayış şehri yaşayarak sahiplenmenin ötesinde şehirde iktidar olmak peşindedir. Bu süreçte Osmanlı iktidarı oldukça zayıflamış, üstelik bu zayıflamış iktidar karşısında ittifak kurulabilecek/himayesine girilebilecek Avrupa devletlerinin temsilcileriyle Osmanlı sınırlarının her yerinde karşılaşmak mümkün hale gelmiştir. Bu ortamda Süryaniler, Ermenilerden farklı olarak, büyük çelişkiler yaşamışlardır. Başka bir devletle irtibata geçmenin en kestirme yolu misyonerlerdir. Ancak bu irtibat, cemaatin geleneksel yapısında travmalara yol açabilecek bazı riskleri de içermektedir. Bu durumda ilk irtibat noktaları Ortodoks Rusya olmuş fakat Rus etkisinin Mardin’e uzan(a)maması bu ilişkinin gelişmesini engellemiştir. Katoliklere karşı, kan davası asabiyyetinde bir düşmanlığa sahip olmalarının Süryanileri, geriye kalan tek seçeneğe, Protestanlarla işbirliğine ittiği görülmektedir. Bölgedeki misyonerlerle irtibat kurularak başlayan bu işbirliğinin 1874’te Süryani Patriği IX. Petrus’un İngiltere’yi ziyaret etmesiyle ve bu ziyaret esnasında Canterbury Başpiskopuluğu tarafından “Süryani Patrikliği Eğitim Topluluğu”nun (*The Syrian Patriarchate Education Society*) kurulmasıyla önemli bir seviyeye ulaştığı görülmektedir (Özcoşar, 2008, s. 396). Bu seyahatin kültür tarihi açısından en önemli sonuçlarından biri de İngiltere’den alınan bir matbaanın Mardin’e getirilmesidir (Taşğın, 2005).

Süryani Ortodoksların, bu süreçte şehir algılarında da bazı değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Mardin'in iktidar nezdindeki zayıflığını ondokuzuncu yüzyıla kadar sorun etmeyen cemaat bu yüzyıldan itibaren iktidarla daha yakın ilişkiler kurabilecekleri şehirlere yönelmeye başlamışlardır. Süryani patrikleri, resmen patriklik merkezlerini değiştirmemelerine rağmen, Mardin'den çok eyalet merkezi olan Diyarbakır'da ikamet etmeye başlamışlardır. Böylece bölgede devletin en üst düzeydeki temsilcisi olan vali ve Avrupalı devletlerin temsilcileriyle daha kolay irtibat kurabileceklerini düşünmüşlerdir. Bir diğer şehir ise İstanbul olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar İstanbul'da nüfusu bulunmayan Süryaniler, Osmanlı başkentinde bir temsilci bulundurma gayreti içine girmişler ve 1844'te Meryem Ana Kilisesini açmışlardır.

Bu arada Süryaniler arasında yaşanan önemli bir gelişme de ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransız asıllı bir İngiliz diplomat ve arkeolog Layard'ın (2000) Musul çevresinde yaptığı kazılar sonrasında Süryanilerin, Asurilerin torunları olduğunu ilan etmesidir. Bunun ardından, Süryaniler dini bir cemaat olmanın ötesinde milli bir kimlik kazanmışlardır. Bu milli kimlik her şey de olduğu gibi şehre anlam katan kutsalları da sorgulayan bir anlayışı beraberinde getirmiştir.

Sonuç

Süryanilerin on dokuzuncu yüzyılda başlayan değişim süreçlerinin, hep yarım kalmışlıklarla devam ettiği görülmektedir. Ne Osmanlı iktidarıyla ne de Avrupalı devletler ile güçlü ilişkiler kuramamışlardır. Milliyetçi anlayış ile kilisenin temsil ettiği muhafazakâr anlayıştan herhangi biri baskın hale gelemeyince, cemaat mezhepsel bölünmelerin ardından "milliyetçiler ve muhafazakârlar" olarak da bir bölünme yaşamıştır. Tüm bu yarım kalmışlıklar içinde, Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni tehciri gibi olaylarda ne taraf olmuşlar ne de taraflara tarafsızlıklarını anlatabilmişlerdir. Bütün bunlara rağmen Osmanlı'nın sonuna kadar Mardin

ile ilişkilerinde “sahiplenme” anlayışını korumuşlardır. Cumhuriyet ile karşılaşmaları ise Mardin’den kopuş süreçlerini başlatmıştır. Öncelikle patriklik merkezleri Mardin’den Şam’a taşınmıştır. Sonraki süreçte yaşananlar, Mardin ve çevresinde nüfus olarak tükenme seviyesine gelmelerine sebep olmuştur. Bugün, Mardin ve çevresindeki 2000-2500 civarındaki nüfuslarıyla kurucusu oldukları şehirde turizm nesnesi haline ge(tiri)lmışlerdir.

Kaynaklar

- Abdulgani Efendi (1999). *Mardin tarihi*. Ankara: Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı.
- Acar, A. (2006). Arap coğrafyacılarına göre Mardin şehri (X-XIV. yüzyıllar). İ. Özcoşar (Der.) *I. Uluslararası Mardin tarihi sempozyumu* içinde(ss. 81-95). İstanbul. Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi.
- Akyüz, G. (1997). *Deyruzzafaran Manastırının tarihi*. Mardin.
- Akyüz, G. (1998). *Mardin İli’nin merkez ve civar köylerinde ve ilçelerinde bulunan kiliselerin ve manastırların tarihi*. İstanbul: Resim Matbaacılık.
- Aydın, S., Emiroğlu, K., Özel O.ve Ünsal S. (2001). *Mardin cemaat aşiret devlet*. İstanbul: Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Yayınları.
- Bilge, Y. (1996). *Süryaniler Anadolu’nun solan rengi*. İstanbul:Yeryüzü Yayınları.
- Brock, S. (1999). Turabdin - a homeland of ancient Syro-Aramaean culture. *Turabdin: Lebendiges Kulturerbe / Living cultural heritage / Canlı kültür mirası* içinde (ss.22-24). Austria: Linz.
- Çelik, M. ve Yaşar, Ş. (2012). Turabdin’de manastır hayatı. İ. Özcoşar (Ed.) *Keşfi uluslararası Midyat sempozyumu sempozyum bildirileri* içinde (ss. 491-507). Mardin: Mardin Sesi ve Gazetesi Matbaası.
- Dolabani, H. (1972). *Tarihte Mardin*.İstanbul: Itr-el Nardin fi Tarihi Merdin.
- Eryılmaz, B. (1996). *Osmanlı devleti’nde gayrimüslim tebaanın yönetimi*. İstanbul: Risale Yayınları.
- Faroqhi, S. (2000). *Osmanlı’da kent ve kentliler*.İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göyünç, N. (1991). *XVI. yüzyılda Mardin sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Hollerweger, H. (1999). *Turabdin: Lebendiges Kulturerbe / Living cultural heritage / Canlı kültür mirası*. Austria: Linz.
- Layard, A. H. (2000). *Ninova ve kalıntıları*.(Z. Avşar, Çev.), İstanbul: Avesta Yayınevi.

- Maalof, A. (2012). *Doğu'dan uzakta*, (A. Berktaş, Çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Master, B. (2012). Halep: Osmanlı İmparatorluğu'nun kervan kenti. *Doğu ile Batı arasında Osmanlı kenti* içinde (ss.19-94). İstanbul:Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özcoşar, İ. (2007). Artuklu'dan Osmanlı'ya Mardin Kalesi. İ. Özcoşar (Der.), *Artuklular C II*. İçinde (ss. 201-211). Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayını.
- Özcoşar, İ. (2008). *Bir yüzyıl bir sancak bir cemaat 19. yüzyılda Mardin Süryanileri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Palmer, A. (1999). The1600-year history of the monastery of Qartmin (Mor Gabriyel), *Turabdin: Lebendiges Kulturerbe / Living cultural heritage / Canlı kültür mirası* içinde,(ss. 37-46). Austria:Linz.
- Salahi R. S. (2001). *The Assyrians of Turkey victims of major power policy*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şimşek, M. (2003). *Süryaniler ve Diyarbakır*. İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi.
- Şümeysani, H. (1987). *Medinet-i Mardin*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb.
- Taşgın, A. (2005). Süryani Kadim Ortodoks Patrikhanesinde yenileşme çabaları: Deyru'l-Zafaran Manastırında Patriklik Matbaası. *Süryaniler ve Süryanilik C IV* içinde(ss. 1-26), Ankara: Orient Yayınları.
- Şer'iye Sicilleri (MŞS, Mardin Şer'iye Sicilleri)**
- MŞS 201, 25 Safer 1271 tarihli belge.
- MŞS 220, 20 Zilhicce 1315 tarihli belge.
- MŞS 234, 4 Zilhicce 1288 tarihli belge.
- MŞS 235, 7 Rebiülevvel 1275 tarihli belge.
- MŞS 243, 19 Muharrem 1274 tarihli belge.
- MŞS 243, 5 Şevval 1273 tarihli belge.
- MŞS 243, Selh-i Muharrem 1273 tarihli belge.
- MŞS 270, 11 Zilkade 1296 tarihli belge.
- MŞS 270, 23 Zilhicce 1295 tarihli belge.

Doç. Dr. İbrahim Özcoşar, 1998'de Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümünden lisans ve 2000'de yüksek lisans dereceleri aldı. 2006 yılında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında, "19. Yüzyılda Mardin Süryanileri" isimli teziyle doktorasını tamamladı. 2010 yılında Doçent olan Özcoşar, özellikle "Şehir Tarihi" alanında çalışmalarını yoğunlaştırmış olup halen Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünde Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır.